

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Побачила світ ґрунтовна праця знаних істориків Я. С. Калакури, О. О. Рафальського, М. Ф. Юрія “Українська культура: цивілізаційний вимір”, видана Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень І. Ф. Кураса НАН України. Автори поставили за мету викласти теоретичне осмислення цілісності культури українського народу з найдавніших часів до сьогодення на основі відомих і маловідомих чи не актуалізованих джерел, їх свіжого прочитання з урахуванням найновіших історіографічних напрацювань [1, с. 9]. Сама багатовікова історія української культури слугує базою для вироблення і обґрунтування стратегії культурної політики України на перспективу. Це і є свого роду надзавдання дослідження, його місія, що актуальна і тоді, коли досягнуто мету.

Задум праці широкий, але і реалізований він ґрунтовно і повною мірою. Автори не просто виклали відомі факти чи упорядковували їх у новій конфігурації, надавши їм свіжу інтерпретацію. Вони виявили і заповнили прогалини у знанні про розвиток української культури, висвітлили і осмислили недостатньо вивчені культурні пласти, задати кут зору на феномени культури, вибудували свою систему розуміння сутності того, що відбувається. Академічна за виконанням, праця поділена на логічно поєднані розділи і підрозділи. Принципи структурованості тексту дістали авторське роз’яснення і в такому ракурсі є самодостатніми.

Таке дослідження з якісним текстом наштовхує читача на роздуми, які могли і не бути передбачені авторами під час написання. Як зазначав свого часу відомий постмодерніст У. Еко, “ніщо так не тішить автора, як нові прочитання, про які він не думав і які виникають у читача” [3, с. 429]. Книга може наштовхувати на міркування, що не були передбачені авторами під час їхньої роботи над текстом.

Видається, що дана праця, окрім заявленої авторами структури, утворює смислову структуру, в якій співіснує кластер сенсоутворюючих просторів. Постмодерністська термінологія, можливо, здатна найадекватніше описати явища в сучасному світі, оперує поняттям ризому. Вже згадуваний У. Еко у своїх роз’ясненнях щодо побудови тексту використовував це поняття, первинно запозичене з ботаніки, для опису структури тексту з множиною смислових і змістовних розгалужень, своєрідної стереоскопічної мережі, яка влаштована таким чином, що кожне із розгалужень може пересікатися з іншими, але принципово не може стати ні центральним, ні периферійним – всі вони потенційно найважливіші, в залежності від загальноосвітньої і фахової підготовленості читача. Еко назвав такий текст системою лабіринтів, пройти через які можливо тому читачеві, хто вільний від упередженості щодо очікувань прочитання. “Текст – по суті, це історія лабіринтів, і зовсім не лише просторових... Читач, не захищений теоретичними “буферами”, напряду наштовхується на ту істину, що у книги не може бути лише один сюжет. Так не буває” [3, с. 455]. Тож у праці “Українська культура: цивілізаційний вимір” можна побачити смислову структуру, що відкривається допитливому читачеві, предметно неупередженому щодо праці, яку він тримає у руках. Про це власне і йдеться в анотації; книга “розрахована на науковців і викладачів історії, культурології, філософії, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться історією української культури, методологією її

цивілізаційного пізнання”. Ризомний характер полягає у різноплановості та багатомірності розгалужень сюжетних ліній, напрямів розмислів, подачі й інтерпретації фактів.

У першому комплексі розгалужень, назвемо його історичним, представлено власне виклад подій, що утворюють тканину історії українського народу, конституують історичний простір, “просторово-горизонтальний вимір з акцентом на багатолінійність розвитку” [1, с. 58]. Так, розгорнуто показані вісім основних періодів розвитку української культури, назви яких або усталені, або спеціально визначені для характеристики особливостей кожного з них. Це княжа доба, козацько-гетьманські часи, українське відродження (кінець XVII – I пол. XIX ст.), інтелектуальне забезпечення націотворення (середина і II пол. XIX ст.), утвердження української національної культури (межа XIX – XX ст.), інерційні процеси в культурі після Української революції (середина 1920-х – початок 1930-х рр.), українська культура під радянською владою (середина 1930-х – II пол. 1980-х рр.), культура України за суверенізації і відновлення державної незалежності (межа 1980-х – 1990-х рр. – середина 2010-х рр.).

Уже на рівні періодизації перед читачем постає багатолінійність розгортання процесів культуротворення на українських землях у контексті світового культурного ландшафту: розділи і підрозділи формуються не стільки за окресленою хронологією, скільки за ключовими культурними подіями в межах певних періодів, як-от зародження писемності, християнізація Русі-України, поява книгодрукування, Берестейська унія, публікація “Історії Русів”, заснування університетів, творчість Тараса Шевченка, формування нової інфраструктури культури за часів Української революції 1917–1921 рр., радянсько-український пролеткульт, шістдесятництво, відновлення незалежності України. Взагалі автори задають п’ять критеріїв періодизації історії української культури: 1) віхи української історії, світової, європейської і локальної української цивілізації; 2) виникнення нових культурних феноменів, що стали рушіями цивілізаційних змін; 3) формування стилів і віх культури; 4) розвиток науково-освітньої та професійної сфери; 5) знакові персоналії української культури. Всі ці п’ять критеріїв у кожному із восьми періодів української культури утворюють багаторівневу структуру вже тільки в межах історичного комплексу смислових розгалужень.

У монографії присутній дуже потужний філософський комплекс смислів, у якому можна виокремити декілька пластів. Перший пласт – історіософський. У дослідження введено значний масив текстів філософії історії, на які автори дають прямі посилання чи побіжно згадують для визначення власної позиції в існуючій історіософській системі координат. Це і класичні тексти М. Вебера, С. Гантінгтона, Г. Гегеля, М. Данилевського, Ж. Кондорсе, Е. Касірера, О. Конта, К. Леонтєва, К. Маркса, А. Сен-Сімона, П. Сорокіна, А. Тойнбі, Ф. Фукуями, О. Шпенглера, К. Ясперса, дослідження Школи Анналів та близьких до неї дослідників (М. Блока, Л. Февра, А. Гуревича), а також праці українських фахівців з даної проблематики (Л. Губерського, С. Кримського, М. Михальченка, Ю. Павленка, М. Поповича). Всі ці тексти вказують не лише на широке історіографічне поле дослідження, але й на сучасне методологічне підґрунтя, на тлі якого розкривається авторське бачення сенсу історії, її закономірностей щодо культурно-історичної динаміки на українських землях.

Другий пласт філософського комплексу утворює морально-етична складова. Слід зазначити, що моральнісна складова вплетена у тканину дослідження, проходить червоною ниткою у ньому. Турбота про збереження духовних підвалин національного буття українського народу, його традиційних цінностей, міркування про зміст напрацьованих у ході історичних перипетій моральних норм і принципів життя не залишають авторів упродовж всієї праці. У такому

ракурсі йдеться про сферу безпосереднього буття моралі, її практику у соціальній повсякденності й у часи історичних випробувань українського народу. Водночас дослідники піднімають й теоретичний пласт етичних смислів, виходячи на питання моральної рефлексії індивіда як носія цінностей української культури, як суб'єкта культуротворення, творця історії взагалі. Вони апелюють до моральності людини, її відповідальності за історію, до моральних принципів, що "регулюють поведінку і діяльність членів суспільства, ... відповідальності кожного за долю усіх" [1, с. 35].

До цього ж філософського комплексу смислів можна віднести і багатопланові культурфілософські й культурологічні студії даної праці. Значна увага приділяється теоретичним і методологічним основам пізнання історії культури. Докладно представлені формацийний та цивілізаційний підходи як можливі інструменти структурування матеріалу. Автори роблять обґрунтований висновок, що саме цивілізаційний підхід дає можливість повніше усвідомити цілісність культури, своєрідність та самобутність національного виміру культури [1, с. 18]. Не оминають вони і традиційну культурфілософську проблему співвідношення змістовного наповнення понять "культура" і "цивілізація", заявляючи свою позицію, в якій присутня потужна складова діалектики.

Для читача буде цікавим висвітлення проблеми "масової" та "елітарної" культури. Розповсюдженою є точка зору, що елітарна культура з'являється лише з появою масової в добу НТР, глобалізації та інформаційного суспільства, коли перед митцями постає потреба відмежувати високу культуру від масової, а впродовж тисячоліть митці у своїй творчості орієнтувалися на еліту і створювали, по суті, елітарну культуру. Натомість у даній праці проводиться думка про те, що розшарування на масову та елітарну форми культури проходить через усю історію цивілізаційного розвитку соціально-диференційованих суспільств. Як приклад, автори наводять давньоримську цивілізацію, де гасло "хліба і видовищ!" усталювало в культурному просторі гладіаторські бої як видовище для мас у протиставленні витонченому мистецтву Горація і Вергілія, Апулея і Плавта [1, с. 34].

Поняття ментальності, міфу, сакрального, Ренесансу, модернізму і постмодернізму експлікуються авторами у насиченості філософськими смислами і зверненості до класичних і найсучасніших досліджень з проблематики. Наприклад, вмонтовуючи теоретичне осмислення феномену міфу у підрозділ про розвиток світорозуміння праукраїнців (Розділ II "Архаїка і розвиток світорозуміння праукраїнців"), автори звертаються до концепцій Е. Нойманна, З. Фрейда, Дж. Фрезера, К. Г. Юнга, показують особливості давньоукраїнського міфу, на основі потужної філософської традиції прочитання міфологічних структур.

Слід відзначити і культурологічне висвітлення феномену маргінальності. Від початку ХХ ст., коли американський соціолог Р. Парк здійснив аналіз поведінки представників традиційних культур в умовах запозиченої модернізації, межовість буття маргінального суб'єкта привертає до себе увагу не лише соціологів, але і філософів, культурологів. Висвітлюючи проблему маргінальності, автори-історики показують зв'язок маргіналізації і кризи системи цінностей, наголошуючи, що є різні види і форми маргінального існування – в різних конкретних умовах можуть породжуватися неподібні, а інколи і протилежні типи буденної та ідеологізованої свідомості [1, с. 320]. У книзі наведено перелік індикаторів маргінальності, серед яких значне місце посідають ціннісно навантажені компоненти – нонконформізм, відкидання традицій, релігійних орієнтирів, традиційних етичних цінностей, формування нових поведінкових кодів з негативними стандартами поведінки. На конкретних прикладах показано притаманні маргінальному суб'єкту крайні форми

соціальної нетерпимості, схильність до спрощених максималістських рішень, вороже ставлення до офіційних суспільних інституцій, що потенційно й актуально можуть спричиняти різні форми девіантної поведінки, зокрема й революційний терор.

Потужним і багатоплановим є і політичний комплекс смислових структур монографії. Від початку автори зазначили, що “політологічний підхід до методології історії культури... дає можливість порівнювати вплив політичних систем на культурний процес і робити об’єктивні висновки щодо взаємодії політичних і культурних процесів” [1, с. 19]. Через всю працю проходить ідея взаємозумовленості політичних і культурно-цивілізаційних колізій, як, наприклад, у підрозділі 4.2. “Християнство і язичництво як вияв соціокультурного розколу княжої України”, де представлено процеси зміцнення духовної консолідації і державної спільноти і відповідно послаблення і подальше зникнення політичної ролі племінних вождів; у підрозділі 5.4. “Формування мовної картини світу українського народу на тлі націотворення”, де показано шлях формування мови українського народу в колізіях його історичної долі. Відомі слова В. Винниченка: “Українську історію неможна читати без брому”, – відбивають загальну налаштованість авторів у висвітленні взаємовпливів політичних і культурних процесів.

Не можна не вказати у цьому контексті на підрозділ 10.1 “Культурологічний вимір Євромайдану та Революції Гідності”, який є акумуляцією взаємозв’язку політичних і культуротворчих складових у тканині історичного процесу. Більше того, тут очевидним є вихід на етико-політичну проблематику. Одразу задаючи потужний ціннісний вимір політичним подіям Євромайдану та Революції Гідності, автори докладно окреслюють цивілізаційний вибір, здійснений українцями під час цих доленосних подій. Таким чином у працю вводиться актуальна для суспільно-політичного дискурсу проблематика політичної позиції інтелектуалів, як у Європі останнього століття називають митців, університетських професорів і студентів, літераторів і журналістів. Не оминули дослідники російську гібридну війну проти України, анексію Криму, нищення культурних цінностей на окупованій частині Донбасу, імперську неоекспансію і антиукраїнську спрямованість парадигми “Руского міра”.

Ж.-П. Сартр свого часу захищав позицію щодо ангажованості інтелектуала, тобто його включеності у вир суспільно-політичних подій. “Я назвав би того письменника ангажованим, який прагне якомога глибше і повніше зрозуміти, що знаходиться в одному човні з іншими людьми” [2, с. 68]. На думку Сартра, володіння словом ставить письменника вище за інших митців й інтелектуалів взагалі, надаючи йому виключну роль у впливі на суспільство. Ангажований письменник вчиняє словом, відіграє чітку соціально значиму роль, слугує інтересам суспільства, і він мусить свідомо здійснювати цю свою суспільно-політичну місію.

Творці монографії фактично позиціонують себе такими ангажованими інтелектуалами. Вони однозначно заявляють, що в умовах революційних подій і військових дій “митець – це щонайперше громадянин” і відповідно має робити вибір: “Український культурний фронт – це диспозиція вибору культурних митців, де відбувається диференціація зразків, еталонів, норм та стереотипів поведінки щодо опозиції “імперська культура–постколоніальна культура”... Цей фронт також знаходиться на рівні зміни набору зразків: від орієнтації на пострадянські зразки – до інноваційних власних культурних зразків, зокрема, традиційних і самобутніх, але значною мірою зорієнтованих на світові зразки і світову культуру” [1, с. 455–456]. Автори – не дистанційовані від подій сторонні спостерігачі-дослідники, орієнтовані на ціннісно нейтральний інтелектуальний доробок. Вони власне є тими “культурними митцями”, про яких пишуть у своїй

монографії. Примітно, що такою своєю ангажованістю, громадянською позицією вони ставлять себе в ряд українських інтелектуалів, котрі фактично йдуть тим шляхом, яким свого часу йшла торувати більшість українських “культурних митців”, своєю суспільно-політичною ангажованістю доводячи слушність тези Сартра (задовго до її проголошення) про те, що сучасність не може собі дозволити ціннісно нейтрального твору. Це Тарас Шевченко і Леся Українка, Іван Франко і Михайло Грушевський, це переважна більшість українських інтелектуалів, які вважали для себе неприйнятною позицію громадянського ізоляціонізму.

Охопити в рецензійному огляді всі розгалуження ризомної структури монографії практично неможливо. Поза його увагою залишилися не менш значні явища, безліч дрібніших, але не можна оминати нестандартний хід думки, несподівані повороти сюжету, характерні для цієї непересічної праці. Шукати, експлікувати і осмислювати їх – можливість кожного читача монографії “Українська культура: цивілізаційний вимір”.

Список використаних джерел

1. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 496 с.
2. *Сартр Ж. П.* Что такое литература / Ж. П. Сартр; [пер. с фр.] // Что такое литература? Слова. – Мн.: ООО Попурри, 1999. – 448 с.
3. *Эко У.* Заметки на полях “Имени розы” / У. Эко; [пер. с итал.] // Эко У. Имя розы. – М.: Кн. палата, 1989. – 496 с.

Марія Рогожа (Україна)